

Състояние и проблеми на българската промишленост в периода на прехода

Тома Николов

Резюме: В статията се анализира основно процесът на деиндустриализация на България в периода 1990-2010 г. Представени са основни индикатори за индустриалното развитие на страната, както общо, така и по подотрасли. Търсят се причините за деиндустриализацията на България, посочват се грешки в икономическата политика на България след 1990 г. Представят се възможните решения пред българската промишленост за преодоляване на деиндустриализацията на страната в следните три направления – национализация на промишлени предприятия, промяна на модела на функциониране на малки и средни предприятия в България и приоритетно развитие на тежката индустрия.

Ключови думи: деиндустриализация, приватизация, национализация, малки и средни предприятия, тежка промишленост.

JEL: L60, N60, O14.

Един от основните проблеми на българската икономика в периода на прехода е процесът на фактическа деиндустриализация на страната. Деиндустриализацията в България е процес, който стартира с началото на прехода към изграждане на пазарна икономика и промяната на общественото-по-

литическото устройство на страната в 1989 г. Под термина деиндустриализация авторът на настоящата статия разбира предимно и най-вече пораженията в тежката индустрия на страната, в отраслите като машиностроенето и химическата индустрия, които именно създават промишлени стоки с най-висока добавена стойност и преобладават като относителен дял в структурата на промишлеността на повечето развити страни по света. През последните 22 години акцентите падаха предимно върху осъществяването на неолибералните реформи в българската икономика, насочени към тотална приватизация на унаследената материално-техническа база от социалистическия период, демонополизация на големите стопански субекти и либерализация на търговския, валутно-финансовия и инвестиционен режим. Сляпото следване на съветите на международните финансови институции (МВФ, Световна банка и др.), които бяха натоварени със задачата да наблюдават и контролират реструктурирането на източноевропейските икономики, доведе в крайна сметка до неблагоприятни икономически резултати с широкомащабни последици за средносрочното и дългосрочното развитие на националната икономика. България днес е с коренно променена структура на националната икономика и това е резултат от прилагането на политиката на

Тома Николов е докторант в Института за икономически изследвания на БАН, e-mail: toma_nikolov2006@abv.bg

¹ Вж. Williamson, J., A Short History of The Washington Consensus, paper commissioned by Fundacion CIDOB for a conference "From The Washington Consensus towards a New Global Governance", Barcelona, September 24-25, 2004., <http://www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf>

Преглед

Вашингтонския консенсус¹ (либерализация, приватизация, дерегулация) и целенасочените усилия на българските "реформатори" за намаляване водещата роля на индустрията в създаването на обществения продукт, за стесняване възможностите за развитие на индустрията за сметка на тези на услугите, туризма, и на финансовия и банков капитал. България се превърна от **промишлено-аграрна държава** в държава от **аграрен тип** с характеристики, близки до тези на страните от Третия свят. Неотчитането на световните тенденции в промишленото развитие, които се характеризират със сериозни инвестиции в индустриалните сектори, със сериозно отношение на държавата към промишлеността, с провеждането на умерена и селективна по същество протекционистична политика в приоритетни индустриални производства усложни задачата пред българската промишленост и нейното технологично обновление, направи все по-трудно намирането на подходящо място на българския индустриален производител на международните пазари, демотивира и без това малкото чужди инвеститори от висок клас да инвестират капитали в определени сектори на индустрията ни. Тоталното оттегляне на българската държава от ангажменти в промишлеността и въобще в икономиката на страната, преминаването от практически 100 % държавна собственост към почти 100 % частна собственост неминуемо се отрази върху състоянието и конкурентоспособността на индустрията – оставена без каквато и да е подкрепа, тя естествено не може да се състезава равностойно в тежките конкурентни условия на международните пазари. **Българските "реформатори" не осъзнават че няма развита страна без развита промишленост, че превръщането на България във високоразвита технологична страна минава задължително през нейната реиндустриализация.**

Един поглед към световната практика

Българската промишленост през прехода

показва, че западните страни продължават да подкрепят силно своите индустриални сектори, те не само че не са се отказали от теорията и практиката на индустриализацията, но търсят непрекъснато нови методи за нейното стимулиране и адаптирането ѝ към новите реалности в епохата на глобализацията. България фактически изостави развитието на машиностроенето и химическата индустрия през последните две десетилетия, но ЕС, САЩ, Япония, Канада и страните от Югоизточна Азия инвестират милиарди долари в тези сектори и резултатите не закъсняват. Тези страни са осъзнали, че бъдещето им зависи от индустриалното развитие и не е възможно те да поддържат Брутен вътрешен продукт (БВП) на такива високи равнища само с отраслите на леката промишленост, земеделието или сектора на услугите, колкото и многообещаващ да е последният. Индустриалната база е тази, върху която стъпва третата вълна на Тофлър, тоест обществото на информационната революция. България разруши своята индустриална база от социалистическата епоха, а се опитва да премине към третата вълна, т.е. към информационното общество. Този скок е обречен от науката и историята с провал, тъй като отсъства не само Втората вълна, тоест натрупванията от индустриализацията, но заедно с разрушаването на индустриалното наследство на социализма се разрушава и голяма част от първата база, тоест аграрните натрупвания в обществото. Така геиндустриализацията на страната не оставя шансове за развитие на новите високи технологии и информационните продукти.

Деиндустриализацията в България (1990-2010 г.) – същност и проявления в националната икономика

Деиндустриализацията в България е процес на разграждане, унищожаване на унаследената материално-техническа промишлена база в България, без на нейно място

Преглед

да се изгражда нова такава, закриване на съществуващите работещи промишлени предприятия от социалистическия период с различни мотиви (финансови, инвестиционни, конкурентни, пласментни и т.н), разпродаване на безценица на скъпоструващо държавно имущество в индустриалните сектори, приватизиране и впоследствие преустановяване функционирането на промишлените предприятия. **Деиндустриализацията засяга особено мащабно и силно производствените структури на тежкоиндустриалните подотрасли и именно в разрушаването на тези тежкоиндустриални подотрасли е**

коквалифицирани специалисти за нейното управление и акцентират върху добивна индустрия и суровинен експорт.

Ударът върху българската индустрия започва да се подготвя веднага след 1990 г, когато в страната вече шестват и набират скорост неолибералната пропаганда и постулатите на пазарния фундаментализъм, на изтеглянето на държавата от стопанския живот, раздробяването на структурата на стопанските единици, тоталната и безконтролна приватизация на всяка цена. В поместената на фигура 1 графика се проследява индексът на физическия обем на произведената промишлена продукция в

Фигура 1. Индекс на физическия обем на промишленото производство, 1990-2010 г., 1990 г.=100.

нейното основно проявление в България. Деиндустриализацията е процес на фактическо разрушаване на тежката промишленост в страната. Характерен белег на западните индустриално развити държави е, че те инвестират и развиват именно тези дъга подсектора на индустрията си твърде интензивно и ускорено, а леката и добивната промишленост са по правило приоритет в индустриалната политика на по-слаборазвитите страни, които нямат капитали за инвестиции в тежка индустрия и висо-

България (1990-2010 г.)

Физическият обем на произвежданата промишлена продукция се свива почти наполовина за периода 1990-1999 г, като достига дъното от индекс 53.5 в 1999 г. спрямо база 1990 г. Това е и най-ниският физически обем на промишлеността ни за целия разглеждан период. Следващата 2000 г. е втората година с най-малък физически обем произведена продукция, индекс 57.9, и на трето място се нарежда 1993 г. с индекс 58.7. Само за 1991 г., физическият обем на промишленото

производство се свива с 20.2 %. Това е най-големият срив в рамките на една година на българската индустрия след Втората световна война. Следващата най-силна контракция на физическия обем на промишлената ни продукция е отчетена в 1992 г. – с около 15 %; това е втората най-катастрофална година за индустриалното производство в страната. Тези резултати за този първи подпериод не са случайни. Рязкото спиране на бюджетните субсидии за промишлените предприятия след 1990 г., силното повишаване на лихвите по банковите кредити след либерализацията в началото на 1991 г., negliжирането на ролята на индустрията за икономическото развитие на страната и загубата на пазара на СИВ, който беше основен външен пазар за преобладаваща част от българското промишлено производство, оказаха решително въздействие. Логично последваха фалити на редица промишлени предприятия, които също така не може-

ха вече да разчитат на доскоро сигурния и гарантиран източник на евтини суровини (най-вече нефт), какъвто се явяваше СССР след неговото разпадане и въвеждането на пазарни конкурентни цени при доставките на съответните суровини. Засилващият се натиск от страна на ЕС и международните икономически организации за незабавна либерализация на външнотърговския режим в страната постави под допълнителен стрес българските индустриални производители. Ако до 1990 г. те разполагаха със сигурен външен и вътрешен пазар за реализация на произведената продукция и се ползваха със солидна митническа и немитническа защита, то след 1990 г. тази защита постепенно изчезваше. Унаследеният външнотърговски режим се ликвидира моментално, новият такъв не осигурява надеждна защита на българската индустрия и така възниква вакуум, в който българските индустриални предприятия трудно устояват. Налаганата

Таблица 1. Разходи за придобиване на дълготрайни материални активи в промишлеността, 1990-2009 г., млн. щ. дол.

	1990	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999
Разходи за ДМА, млн. щ.дол.	6026.4	831.3	961.3	723.6	570.2	571.2	590	421.7	731.9	847.2
Темп на изменение, %, база 1990 г.		-86.2	-84	-87.9	-90.5	-90.5	-90.2	-93	-87.8	-85.9
	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Разходи за ДМА, млн. щ.дол.	932	997.9	1222.6	1816.8	2093.3	2676.2	3660.3	5275.9	6811.5	4700.9
Темп на изменение, %, база 1990 г.	-84.5	-83.4	-79.7	-69.8	-65.2	-55.5	-39.2	-12.4	13	-21.9

Източник: НСИ, изданията за съответните години; изчислено от автора по курса на лева към долара за съответната година²

²Част от това спадане на капиталовите разходи в промишлеността (в щатски долари) се обяснява и с промени от валутнокурсоев характер, по-точно с рязкото поскъпване на долара към лева през 1991 г.

Преглед

политика на безконтролна либерализация от ЕС и останалите външни фактори естествено не беше случайна – тя облагодетелстваше икономическите интереси на чуждестранните транснационални корпорации, които виждаха в Източна Европа пазар със значителни поглъщателни възможности.

За да се развива индустриалният сектор, са необходими солидни капиталовложения, които в кратко- и средносрочна перспектива са с по-ниска възвръщаемост и едва в дългосрочен хоризонт възвръщаемостта е висока. В поместената таблица 1 се представят разходите за ДМА в промишлеността за периода 1990-2010 г.

Ясно е откроява тенденцията на драстично съкращаване на тези разходи в индустрията на страната до 1997 г., когато се отчита най-големият срив от 93 % към база 1990 г. Тази динамика на капиталовите разходи в индустрията е една от причините за съкращаване на физическия обем на произведената промишлена продукция през първото десетилетие на периода. Капиталовата обезпеченост на производството е от първостепенна значимост не само в индустрията, но и във всяка една друга икономическа област, и когато се прекъсват рязко капиталовите потоци към даден отрасъл, без да са осигурени нови източници на капитали и инвестиции, се предизвиква спиране на редица производства и затваряне на предприятия. В случая са съкратени разходи за технологичното обновяване на българската промишленост, което автоматично я поставя в незавидно положение на вътрешния и международния пазар, където е налице силна и все по-засилваща се конкуренция. Вместо да се приложат протекционистични мерки за защита на българската индустрия в тежките години на преустройство и адаптация към новите пазарни механизми, беше предпочетено тоталното оттегляне на държавата от ангажменти по финансиране и субсидиране на българските промишлени предприятия,

последните трябваше да търсят сами източници на финансиране, което бе нелека задача в условията на хаос и безизходица в икономическата политика на страната. Това предопредели до голяма степен и производствените им резултати.

Стартирането на процеса на приватизация след 1997 г. нанесе най-силния удар върху българската индустрия. Именно с развихрилата се практически безконтролна приватизация на промишлените предприятия се обясняват и най-ниските индекси на физическия обем на произведената промишлена продукция през 1999 г. и 2000 г. Сам по себе си този факт разкрива неефективния модел на осъществяваната приватизация в страната, която вместо да стимулира индустриалното производство, де факто предизвиква неговото свиване с близо 50 %. Друг бe моделът на приватизация в Унгария, Чехия и Полша и естествено там резултатите бяха други. Изоставащи в началото на 80-те години от България по износ в млн. щ.дол. или отчитащи близки нива до нас, тези страни днес изнасят от 5 до 10 пъти повече продукция в стойностно изражение от България. Така например експортът на Унгария през 2008 г. възлиза на 107 466 млн. щ.дол., на Чехия – 146 090 млн. щ.дол., на Полша – 168 705 млн. щ.дол., Турция – 132 003 млн. щ.дол. За сравнение, България изнася стоки за 10 351 млн. щ.дол. през 1980 г. и 22 587 млн. щ.дол. през 2008 г. Експортът на една страна е в пряка връзка със степента на нейната индустриализация. Ако изключим страните с монокултурни икономики, и страните, разчитащи на износ на суровини, всички останали, които са съумели да увеличат съществено своя експорт, са го направили основно посредством насърчаване на индустрията и индустриалното си развитие. Индустрията създава стоки с висока добавена стойност, и една страна с развито и конкурентоспособно машиностроене реализира много по-големи експортни приходи в сравнение със страна, която развива предимно отрасли като селско стопанство и добив

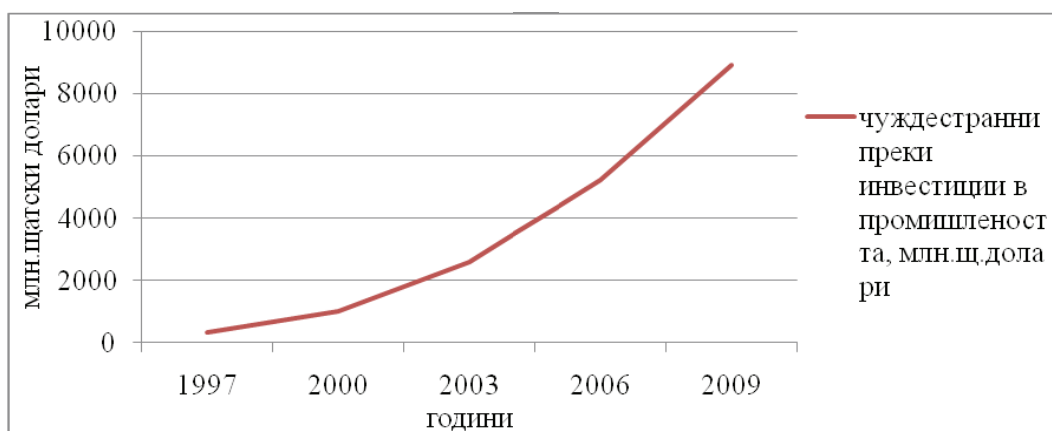
Преглед

ваща промишленост.

След 2000 г., както се вижда и от приложената графика, индексът на физическия обем на промишленото производство започва да се повишава. България успява да достигне физическия обем на произведена промишлена продукция през 1990 г. едва през 2007 г. (индекс 110.5 при база 1990 г.). Втората половина от периода е по-успешна от първата, срифтът е преодолян. През 2008 г. е произведен най-големият физиче-

Българската промишленост през прехода

зационен процес, на хармонизиращото се с европейското българско законодателство, което внася яснота на правилата на пазарното съревнование, на сериозно нарасналите инвестиции в индустриалните сектори, особено след 2000 г., предимно от чуждестранни капитали. Поместената по-долу графика на фигура 2 демонстрира категоричната положителна тенденция на растеж на преките чуждестранни инвестиции в българската индустрия, които през 2009 г.

Фигура 2. Преките чуждестранни инвестиции в промишлеността, млн. щ. дол., 1997-2009 г.

ски обем индустриална продукция за целия период, индекс 113,5. През 2009 г. и 2010 г. е налице леко понижение на индустриалното производство (индекс 96,1 в 2009 г.), поради влиянието на действащата световна икономическа криза и неправилната рестриктивна макроикономическа политика на правителството. През 2010 г. България произвежда почти толкова промишлена продукция, колкото през 1990 г., (индекс 100,3) и този резултат е ярко доказателство за неефективността на осъществените реформи в националното стопанство, в частност в промишлеността. Това наваксване на ниво физически обем на промишленото производство след 2000 г. се дължи на частичната адаптация на българската индустрия към новите условия на пазарна икономика, на приключилия вече привати-

гостигат 8906.9 млн. щ. долара.

Членството на България в ЕС от 1.01.2007 г. е притегателен фактор в сферата на чуждестранните инвестиции, които търсят по принцип сигурност и предсказуемо поведение. Но количественият растеж на чужди капитали в индустрията не означава автоматично повишаване конкурентоспособността на българските индустриални изделия. Това не гарантира също така и технологичното обновление и реструктуриране на индустрията, за която са необходими специални грижи от страна на правителството. У нас нерядко се преувеличава ролята на преките чуждестранни инвестиции за икономическото развитие на страната ни като цяло, и в частност на промишлеността. Смята се, че решението на всички проблеми в българ-

Преглед

ската икономика са чуждестранните капитали. Преките чуждестранни инвестиции се третираат като ключов фактор за решаване на сериозните проблеми в повишаването производителността на труда, подобряването качеството на продукцията и конкурентоспособността на българската индустрия³. Не се оценява реално ситуацията и не се изтъкват рисковете за националното стопанство, произтичащи от безконтролното навлизане на чужди капитали. Чуждите инвеститори нямат за цел развитие на индустрията в България, те имат за задача извличане и трупане на печалби. Те не се интересуват от деиндустриализацията в страната, от загубата на промишлени мощности, от изоставането на България в редица отрасли в технологично и конкурентно отношение. Това не е работа на чуждестранните инвеститори, а на българската държава. Именно тя, посредством съответните институции трябва да създава и урежда правилата на взаимоотношенията с чуждестранните инвести-

тори, за да печелят не само те, но да извлича ползи и българското общество. Правителството може да насочва инвеститорите в съответните приоритетни отрасли и подотрасли за икономическото развитие на страната, да им създава необходимите условия за нормална работа, като същевременно ясно и недвусмислено заяви кои са националните икономически интереси на България, които не могат да бъдат пренебрегвани за сметка на комфорта и удобството на чуждестранните инвеститори. Засега единственият съществен резултат от притока на чужди капитали в българската индустрия е сериозното увеличение на brutния външен дълг на България, който по официални данни на БНБ (юни 2011 г.) достига сумата 36 207,2 млн. евро. В резултат на вътрешнофирмените заеми, произтичащи от преките чуждестранни инвестиции, които съставляват 14 490.9 млн. евро или 40.0 % от brutния външен дълг. Преките чуждестранни инвестиции съдействат за влошаване на нетната международната

Таблица 2: Структура на промишлената продукция по подсектори, 1990 г. и 2010 г., в %.

Подсектори	1990	2010
Машиностроителна, електротехническа и електронна промишленост	27.1	13.3
Химическа нефтопреработваща и каучукова промишленост	12.0	10.6
Металургия (вкл. добив на руди)	5.3	16.3
Производство и разпределение на електроенергия, топлоенергия, газ и вода	4.0	15.3
Хранително-вкусова промишленост	27.1	17.1
Текстилна, трикотажна, шивашка и кожарска промишленост	9.9	6.4
Дърводобивна, дървообработваща, целулозно-хартиена и полиграфическа промишленост	4.2	3.8
Добивна промишленост	1.0	4.4

Източник: НСИ, изданията за съответните години

³ Вж. Попов, Г., Тенденции на чуждестранните инвестиции в индустрията на България, сп. "Икономически алтернативи", бр. 4/2008 г., с. 53-62, <http://alternativi.unwe.acad.bg/br27/05.pdf>

Преглед

инвестиционна позиция на България, която към юни 2011 г. е негативна и възлиза на минус 34 660,7 млн. евро, с пасиви за 58 200,4 млн. евро, от които пасиви най-голям дял, 61,9 %, се падат на преките инвестиции в страната (36 021,6 млн. евро)⁴.

Съществен интерес представлява индустриалната структура в началото и края на разглеждания период. Този структурен отраслеви разрез показва най-точно кои са приоритетните промишлени подсектори за развитие днес и какви са били те преди повече от 20 години. Таблица 2 представя структурата на промишлената продукция по основни подотрасли, 1990 г. и 2010 г., в %.

Ако през 1990 г. водещ отрасъл в българската индустрия е машиностроителната, електротехническа и електронна индустрия, следвана от хранително-вкусовата и химическата, нефтопреработваща и каучукова промишленост, то през 2010 г. водеща е хранително-вкусовата промишленост, следвана от металургията (без добива на руди) и производство и разпределение на електроенергия, топлоенергия, газ и вода. Структурата на индустрията през 1990 г. е ориентирана към тежката индустрия, към производството на машини и оборудване, с висока добавена стойност на международните пазари, от чиято реализация държавата е получавала солидни приходи. България през 1990 г. е все още промишлено-аграрна страна, с огромна промишлена материално-техническа база, с достатъчен брой висококвалифицирани специалисти, с осигурени на изгодни цени суровини за производството и сигурен пазар за произведената машиностроителна продукция в рамките на СИВ, а и не само там – в редица развиващи се страни като Нигерия, Либия,

Българската промишленост през прехода

Ирак, Иран, Сирия и др. името на България се ползва с уважение и респект като благонадежден партньор и производител на специализирано оборудване. Тогаващото управление на България решава, че за да върви страната по пътя на индустриално развитието страни, тя задължително трябва да превърне машиностроенето във водещ промишлен подсектор. Това е промишленият подсектор, който създава промишлени изделия с най-висока добавена стойност от всички останали други промишлени подсектори. Пример тук е "Балканкар", който е производител № 1 в света на електрокари и мотокари до 1990 г. (83 хил. бр. годишно), а електрониката е една от основните специализации на България в рамките на СИВ. Вярно е че до 1990 г. България изостава от водещите производители на електроника, но също така е вярно, че до 1990 г. дистанцията между България и развитите страни по линия на конкурентоспособността в електрониката е много по-малка от днес, когато страната ни на практика пренебрегва електронните производства въобще. Промяната на дела на машиностроителния сектор в структурата на промишлеността ни е сериозна, съответно от 27.1 % (1990 г.) на едва 13.3 % (2010 г.) и това се обяснява с факта, че темпът на спадане на производството в машиностроенето е по-голям от темпа на понижение в общото промишлено производство; това се дължи на затварянето на редица големи машиностроителни заводи вследствие на криминалната приватизация в 90-те години. Авторът не приема лансираната в обществото теза, че България няма условия, ресурси, специалисти и капитали за развитие на машиностроителния подсектор и е по-добре да се концентрира в подсекто-

⁴ Вж. Информационен бюлетин на БНБ, бр. 10/2011 г., с. 85, с. 93.

Преглед

рите на леката промишленост. Нима една Япония има суровини? Япония и до днес продължава да внася редица суровини, вкл. за машиностроителната си индустрия и японското производство е силно зависимо от внос. Но Япония продължава да инвестира, развива и защитава с подходящи протекционистични мерки машиностроителната си продукция и резултатите са налице. България няма друг изход, освен да търси пътища за развитие на високотехнологичните промишлени подсектори, в противен случай страната ни се обрича да се превърне в страна от Третия свят, с икономика с обслужващи функции.

Вторият подотрасъл, хранително-вкусовата промишленост, в 1990 г. е изравнен по дял, 27.1 %, с машиностроенето и това се дължи на относителните и абсолютни предимства на страната ни в производството на плодове и зеленчуци и тяхното консервиране, в тютюнопроизводството, в производството на вино и спиртни напитки, в млечната и месната индустрия. За разлика от 2010 г., преди 20 години страната ни е разполагала с висококачествени суровини (месо, мляко, плодове, зеленчуци) за производство на хранително-вкусови изделия. България днес не само че изостава в производството на тези суровини, но и е превърната от нетен износител в нетен вносител на хранително-вкусови стоки (2007 г. – -144.1 млн. щ.д., 2008 г. – -379.7 млн. щ.д. салдо в ХВП). През 2010 г. страната произвежда само 75.5 % от физическия обем на отрасъл хранително-вкусова промишленост за 1990 г. Естествено хранително-вкусовата индустрия не може да достигне висока продуктивност и конкурентоспособност без развито високотехнологично земеделие, което осигурява суровинната база за производството.

При положение че в България земеделието е раздробено, нископродуктивно, на ниско технологично равнище, с ниска производителност на труда, показаните резултати от хранителния бранш са закономерни.

Химическата, нефтопреработващата и каучуковата промишленост заема трето място в структурата на българската индустрия през 1990 г. и този факт се обяснява също с приоритетното място на тежкоиндустриалните подсектори в общата структура на индустрията ни. Държавата инвестира солидни капитални в развитието на промишлени подсектори с висока възвръщаемост в дългосрочен период, където се произвеждат стоки с висока добавена стойност, чиято продажба осигурява високи приходи във валута или лева. Делът на химическата индустрия в общата структура на промишлеността спада от 12.0 % за 1990 г. на 10.6 % за 2010 г. След 1999 г. се отчита постоянно отрицателно търговско салдо в отрасъла, което нараства от -157 млн. щ.д. (1999 г.) до -1444,8 млн. щ.дол. (2010 г.). Влияние за тези резултати оказват и неправителствените екологични организации, упражняващи постоянен натиск върху правителството за ограничаване производството на редица химически заводи, за закриване на химически предприятия и/или дислоциране на отделни химически производства. Някои екологични представители често изпълняват поръчки на отделни лобистки кръгове, на конкуренти в бизнеса, на други влиятелни политически кръгове, които използват този лост за решаване на съдбата на едно или друго химическо производство и за лична печалба. Световната практика е доказала, че в случая няма дилема или/или, тоест химическите производства могат да функционират заедно с чиста природа, могат да са в

баланс; това не е невъзможно, при наличие то на напреднали пречистващи технологии и съоръжения. България трябва да търси различни начини за увеличаване дела на химическата индустрия в общата структура на промишлеността си. Възвръщаемостта на отрасъла е висока в дългосрочен период и страната ни може само да спечели от интензивното развитие на различни подсектори на химическата промишленост.

В структурата на съвременната българска промишленост водещ е подотрасълът на хранително-вкусовата промишленост (17.1 %) и този факт говори достатъчно красноречиво за протичащия процес на деиндустриализация в България. Традиционно практиката сочи, че хранителната индустрия е водещ отрасъл в структурата на по-слаборазвитите страни по света, които не разполагат с финансов, иновационен, човешки и технологичен потенциал за развитие на тежка индустрия. Очевидно България през 2010 г. има подобна структура на промишленото си производство, която се доближава във висока степен до структурата на индустриалното производство на развиващите се икономики. Хранително-вкусовата индустрия е важна за изхранването на населението, но тя се характеризира с ниска възвръщаемост, нейните продукти са с ниска добавена стойност и тя трудно би могла да осигури на България така необходимите ѝ високи експортни приходи за намаляване на външнотърговския дефицит, за инвестиции в приоритетни други подсектори на националната икономика, за държавния бюджет и т.н. Като се вземе под внимание и размерът на стопанските единици-производители в бранша, които са преобладаващо малки фирми, може да се заключи, че шансо-

вете на тези дребни производители от хранителната индустрия за равностойна конкуренция на международните пазари са минимални. Тук трябва да се подчертае също и сригът във физическия обем на отделните подсектори на хранително-вкусовата ни индустрия. Така например, по натурални показатели, през 2007 г. месната ни индустрия произвежда 3 пъти по-малко продукция в сравнение с 1990 г., рибната индустрия – 7 пъти по-малко, млечната промишленост – 5 пъти по-малко, хлебната – 2 пъти по-малко, производство на плодово-зеленчукови консерви – 2 пъти по-малко, млякото-млякото промишленост – 2 пъти по-малко, фуражната – 11 пъти по-малко. Тези тревожни данни показват по един категоричен начин, че управлението на хранителната ни промишленост се нуждае от радикални промени в технологично, иновационно и финансово отношение, за да може отрасълът не само да увеличи продукцията си, но и да се търсят методи за повишаване на конкурентоспособността. Българските потребители днес потребяват вносни хранителни стоки, а хранително-вкусовата ни промишленост е съкратила производството и не използва потенциала си за развитие. Влияние тук в негативна посока оказват със сигурност и завишените стандарти на ЕС за качество на хранителните стоки. Тези стандарти имат двойно предназначение. От една страна, те са въведени с цел защита на здравето на потребителите в ЕС, осигуряване на безопасност на предлаганите на пазара хранителни стоки, а от друга страна, тези стандарти за качество на ЕС изпълняват функцията на външнотърговски регулатори, тоест нетарифни ограничения във вътрешнообщностната търговия. Целта е ограничаване достъпа до пазара на по-слаборазвитите икономики, вкл. източ-

⁵ България, която изгубихме, данни на инж. Иван Пехливанов, заместник-министър на машиностроенето през 70-те години, http://bgsviat.narod.ru/BulgAria_koqto_izgubihme.htm

Преглед

ноевропейските такива, макар и те вече да са формални пълноправни членове на съюза. По-слаборазвитите страни (към тях спада и България) традиционно имат абсолютни и относителни предимства в производството на селскостопански стоки и храни, а повечето от развитите европейски страни имат излишъци от селскостопански суровини и храни и не желаят допълнителен внос.

Металургията заема второ място, с 16.3 % дял, в структурата на българската промишленост през 2010 г. Заедно с енергетиката това е единственият друг отрасъл, който отчита растеж на своя дял в общата структура на индустрията ни спрямо базовата 1990 г., съответно от 5.3 % на 16.3 %. Причините се коренят в изключително добрите традиции на страната ни, която през 1989 г. е 27 металургична страна в света⁶. Процентното изменение на дела на отрасъла в структурата на индустрията (от 5.3 % на 16.3 %) се дължи на чувствителното нарастване на неговото производство (индекс 216,1 при база 1995 г.), тоест на факта, че темпът на растеж на металургичното производство изпреварва темпа на растеж на общата промишлена продукция за този период. Увеличаването на производството на подотрасъла логично води до увеличаване на неговия дял в общото промишлено производство, което нараства с по-бавен темп. Днес, дори и след затварянето на комбината "Кремиковци" през 2009 г., българската металургия продължава да произвежда черни и цветни метали предимно за експорт за големите европейски машиностроителни заводи. Сравнително добрите залежи от руди на цветни, и в по-малка степен на черни метали в страната също предразпо-

лагат развитието на отрасъла, чиито комбинати традиционно са разположени около съответните находища. Неоснователни бяха голяма част от критиките към най-голямото ни металургично предприятие "Кремиковци", което стана жертва на интересите на различни екологични организации, чуждестранни конкуренти и лобистки кръгове в ЕС. България да намали металургичния си потенциал и експортните приходи от металургични изделия. За съжаление българското правителство и този път не успя да защити националните икономически интереси и позволи с лека ръка ликвидирането на комбината "Кремиковци", което естествено облагодетелства конкурентите на България, най-вече от Австрия и Италия. Защо в Италия не затварят металургичните предприятия с половинвековна история, нима там не се развиват туризъм, земеделие и услуги?! Защото много добре осъзнават стратегическите си интереси и необходимостта от тежка индустрия за икономическото развитие на страната. Българските "реформатори" следва да отговорят на въпроса, има ли развити страни в света без развита тежка индустрия и тогава да пристъпват към вземане на решения в националното стопанство.

Производството и разпределението на електроенергия, топлинна енергия, газ и вода е третият отрасъл по структурно значение в българската индустрия с 15.3 % дял в общата промишлена продукция. Процентното изменение на дела на продукцията на отрасъл енергетика в общата структура на индустрията (от 4.0 % на 15.3 %) се дължи на това, че темпът на растеж на подотрасъла (индекс 145,9 през 2009 г. при база 1990 г., или 45,9 % растеж за периода

⁶ Данни за електропроизводството, АЕЦ "Козлогруй", http://www.kznpp.org/index.php?lang=bg&p=production&p1=electrical_reports

Преглед

1990-2009 г.) изпреварва темпа на растеж на общото индустриално производство в този период. Увеличаването на производството на подотрасъла логично води до увеличаване на неговия дял в общото промишлено производство, което нараства с по-бавен темп. Авторът смята, че дялът на отрасъл енергетика би бил още по-голям в общата структура на индустрията на страната, ако правителството беше съумяло да защити функционирането на 1-4 блокове на АЕЦ "Козлодуй". Нелогично и неразумно се оказва прибързаното затваряне на блоковете 1-4 на единствената ни атомна електроцентрала, от която зависи във висока степен електрозахранването в страната. През 2006 г., с четири работещи блока, централата произвежда 42.6 % от електроенергията в България⁶. Дори само с два работещи 1000 мегаватова блока след 2007 г., АЕЦ "Козлодуй" запазва своята роля на най-голяма генерираща мощност в страната. Атомните експерти от международните институции, като МАЕЕ, бяха и са единодушни, че АЕЦ "Козлодуй" е в добро техническо състояние и без проблеми може да работи десетилетия напред. Франция разполага с 58 атомни централи, повечето от които отстъпват в техническо отношение на АЕЦ "Козлодуй", но въпреки това те продължават да функционират, без никой да поставя никакви претенции и ултиматуми пред френските власти относно бъдещето на ядрените електроцентрали?! Във Великобритания също функционират редица реактори от стар тип, но пред страната също няма поставени подобни ултиматуми, както пред нашата страна. Изцяло нелогично е колебанието относно строителството на АЕЦ "Белене", това е един задължителен проект за страната. България може и трябва да построи

Българската промишленост през прехода

поне още една атомна електроцентрала в бъдеще по река Дунав, ако иска да се превърне в енергиен лидер в региона, да продава електроенергия на съседни страни и да бъде независима в енергиен план страна, осигурявайки си и евтино вътрешно потребление на електроенергия. Днес българското население плаща нереално високи цени за електроенергията в бита и индустрията си, а това може да се промени в бъдеще със строителството на нови атомни електроцентрали.

Възможни решения пред българската промишленост

В заключение се очертават следните основни направления за стабилизирането, модернизирването и развитието на българската промишленост:

Национализация на определени промишлени структури

Както показва световната стопанска практика, и особено събитията от разразилата се световна финансово-икономическа криза след 2007 г, държавата има решаваща роля в икономическото развитие и стабилността на функционирането на икономическите системи. Българската промишленост в 2009 г. е 89,8 % частна собственост и само 10,2 % публична собственост, но икономическите резултати са незадоволителни и не отговарят на националните икономически интереси. Привлечените чуждестранни инвеститори са по правило от нисък клас и не търсят отраслево развитие, а предимно извличане на краткосрочни бързи печалби без оглед на икономическото развитие и благосъстояние на страната. Изтеглянето на държавата от финанси,

Преглед

технологични и иновационни ангажименти в промишлеността обрече страната ни на тотална деиндустриализация. Пазарният фундаментализъм, приложен в сферата на промишлеността, доведе до нискоефективно производство, с ниска производителност на труда и ограничени възможности за международна реализация на производството. Държавата е редно да притежава мажоритарен дял в собствеността на стратегически предприятия в тежката промишленост. **В противен случай България оставя дефинирането на приоритетните отрасли за развитие на желанието на чуждестранните инвеститори, които решават къде да инвестират капиталите си и съответно кои подсектори да се развиват и кои не.** Не е целесъобразно предимно външни фактори да определят икономическата политика и икономическите приоритети на България. Външните инвеститори не се интересуват от индустриализацията и икономическото развитие на страната, а единствено от конюнктурата на пазара и печалбата, в мига, в който те нямат интереси от престоя в съответната страна, те обикновено разпродават активите и напускат. Държавата може и трябва да привлича стратегически инвеститори от висок клас в съответните подсектори на индустрията, но при строг контрол и наблюдение на техните действия, при строга законова рамка, така че действията на инвеститорите да се канализират в полза на България. Съвременната пазарна икономика е от смесен тип, тя не е нито изцяло частна собственост, нито изцяло публична собственост. Както показват резултатите от развитието на индус-

трия в страната ни, частната собственост сама по себе си не гарантира ефективност на производството и висока производителност на труда, не осигурява винаги производството на високо конкурентоспособни изделия. Нещо повече, оставен без контрол, частният капитал може да разруши индустриалната база за години напред, да експлоатира работната сила и да създаде деформирана представа за ефективността и рентабилността на съответните подсектори на индустрията, да наложи погрешни модели на отраслево развитие, лишавайки страната от икономически перспективи за десетилетия напред. След като Великобритания и САЩ не се притесняват да национализират промишлени предприятия, защо България да се въздържа от подобна политика? Авторитетният американски вестник "Ню Йорк таймс" например отбелязва, че САЩ не винаги се отнасят враждебно към национализацията, въпреки че винаги са били защитници на свободния пазар⁷. През изминалото столетие американското правителство е национализирано железници, мини, металургични заводи и дори банки, когато става дума за националните икономически интереси. През 1917 г. САЩ национализират жп компании, през 1952 г. американският президент Хари Труман национализира 88 стоманолехарни комбината за нуждите на Корейската война, а през 1984 г. американското правителство се сдобива с 80 % дял от банката Continental Illinois National Bank and Trust. "Дженеръл моторс" и "Ситигруп" са последните случаи на фактическа национализация в САЩ в резултат на световната икономическа криза.

⁷ Lohr, S., US Not Always Averse to Nationalization, Despite Its Free-market Image, The New York Times, Monday, October 13, 2008, <http://www.nytimes.com/2008/10/13/business/worldbusiness/13iht-nationalize.4.16915416.html>

Следователно, национализацията е една перспективна възможност пред българската индустрия и нейното стабилизиране и технологично обновление (особено в сектори, свързани с националната сигурност). Национализацията би внесла известен баланс между формите на собственост в промишлеността и би намалила съществено рисковете от установяване на частни монополи в индустрията на страната, които по дефиниция предизвикват много повече неблагоприятни ефекти за обществото от държавните монополи.

Промяна на модела на функциониране на малки и средни предприятия в България

През 2009 г. в България функционират общо 33 471 промишлени предприятия, от които 33 115 са малки и средни такива (98,9 %), т.е. с персонал под 250 души. Броят на големите промишлени предприятия в страната възлиза на 356, или 1.1 %. С подобна раздробеност на стопанските промишлени единици не е възможно да се гонят високи икономически цели, не е възможно България да увеличи сериозно обема на индустриалното си производство и да атакува успешно международните пазари. Илюзия е, че предимно с малки предприятия България ще може да увеличи осезаемо своя промишлен износ и да преодолее натрупалия се външнотърговски дефицит, който макар и значително съкратен, си остава сериозен външнотърговски проблем за страната, като текущото му намаление се дължи не толкова на ускоряване на темпа на увеличаване на износа, колкото на забавяне на темпа на увеличаване на вноса в условията на криза поради липса на средства за покупки на вносни стоки и стаг-

нираща индустрия, която се нуждае от по-малък внос. Малките фирми са подгоставчици към големите корпорации и обслужват техните производствено-търговски вериги, сами по себе си малките фирми по принцип са неефективни структури, с ограничен производствен и иновационен капацитет, с недостатъчен финансов ресурс за развойна дейност и нови производства. Малките компании у нас могат да са ефективни единици само ако работят и се включат в мрежите на едрите корпорации, с които обаче страната ни не разполага, и/или не е в състояние да привлече на своя територия. В условията на безпрецеденни сливания и поглъщания в бизнеса, вкл. в промишлеността в съвременния свят, да се очаква предимно с малки и средни предприятия увеличаване на индустриалното производство и експорт с високи темпове е нереална задача; да се разчита само на малки и средни предприятия за реиндустриализация на страната и увеличаване дела на индустрията в БВП – също толкова безперспективно.

Необходимо е **окрупняване на промишлените единици в България**, създаване на подходящи стимули пред малките и средни компании към сливания с цел извличане на икономии от производството и повишаване производителността на труда. Само посредством **уедряване на промишлените структури** в България може да се върви към по-стабилен растеж на промишленото производство и промишления експорт, а оттам и на доходите на населението. Съществуващата в България стопанска структура на малки и средни предприятия е крайно неефективна, непродуктивна и не отговаря на съвременните реалности и условия на развитие на промишлеността, обусловени от научно-техническата революция и глобализацията.

Приоритетно развитие на тежката индустрия

В последните две десетилетия се лансира тезата, че България не трябва да развива тежка промишленост. Изтъкват се различни причини – липсата на капитали, на квалифицирани специалисти, на суровини, на пазари за пласмент, на иновационен потенциал и т.н. Посочва се огромната технологична дистанция между България и развитите западни страни в индустриалните подсектори, счита се, че за България би било по-изгодно да внася високотехнологични промишлени стоки от всепризнатите лидери, отколкото сама да се опитва да произвежда такива с цената на скъпоструващо и нерентабилно производство. Лансира се съмнителната теза, че абсолютните и относителни преимущества на България били само в земеделието и леката промишленост, но не и в тежкоиндустриалните подсектори.

Мисля, че пред България няма друга алтернатива освен приоритетно развитие на тежката промишленост и преодоляване на модела на деиндустриализация в страната, налаган активно от неолибералните политици на прехода след 1990 г. Защото ако горните тези за нецелесъобразността от подкрепа и развитие на тежка индустрия бяха верни, днес в света нямаше да има десетки развити индустриални икономики. Защо развитите страни се наричат развити **индустриални** страни? Защо САЩ, Великобритания, Япония, Канада, ЕС инвестират от години и подкрепят тежкоиндустриалните си сектори със субсидии и протекционистичен външнотърговски режим? Има ли развити страни в света днес, без развита тежка индустрия или нейни отделни подсектори

(изключваме някои от офшорните финансови центрове, т.н. фискални оазиси като Люксембург, Кипър, Монако и др.)? Това са някои от въпросите, на които трябва да отговорят българските псевдореформатори след 1990 г. и да сравнят начертания от тях път за България с приоритетите на други развити икономики. Структурата на индустрията на България днес се доближава много повече до характеристиките на индустриалното производство на страна от Третия свят, ориентирано предимно към лека промишленост и добив на суровини. Но тези подсектори на индустрията не могат да решат въпроса с външнотърговския дефицит, с необходимото нарастване на экспортните приходи, с икономическия растеж. Подсекторите, където се произвеждат средства за производство, като машиностроенето и химическата индустрия, са основните носители на индустриалния прогрес и основни източници на стоки с **най-висока добавена стойност** в националната икономика, респективно в експорта., характеризирани се с най-висока възвръщаемост в дългосрочен период. Тяхното развитие трябва да се търси и от България, независимо че страната ни не разполага с изобилие от капитали и суровини. Ако България иска да се доближи отново до групата на развитите индустриални държави както преди 1989 г. и да не е обслужваща по отношение на развитите икономики, тя трябва да промени приоритетите в икономическата си политика (доколкото въобще сега има такива) в посока развитие на приоритетно тежкоиндустриални производства, в т.ч. високотехнологични производства, на основата на дългосрочна стратегия за реиндустриализация на страната. В това е шансът за България.

Литература:

1. "България, която изгубихме", данни на инж. Иван Пехливанов, заместник-министър на машиностроенето през 70-те години, http://bgsviat.narod.ru/BulgAria_koqto_izgubihme.htm
2. Данни за електропроизводството, АЕЦ "Козлогуд", http://www.kznpp.org/index.php?lang=bg&p=production&p1=electrical_reports
3. Информационен бюлетин, БНБ, бр. 10/2011, с. 85, с. 93.
4. Манов, В., Една пренебрегната алтернатива, която животът потвърждава, сп. "Алтернативи", юни 1996 г., с. 13-24.
5. Манов, В., Ролята на държавата в икономиката, сборник на УНСС, 2008 г., с. 61-119, <http://www.unwe.acad.bg/research/br17/2.pdf>
6. Попов, Г., Тенденции на чуждестранните инвестиции в индустрията на България, сп. "Икономически алтернативи", бр. 4/2008 г., с. 53-62, <http://alternativi.unwe.acad.bg/br27/05.pdf>
7. Lohr, S., US Not Always Averse to Nationalization, Despite Its Free-market Image, The New York Times, Monday, October 13, 2008, <http://www.nytimes.com/2008/10/13/business/worldbusiness/13internationalize.4.16915416.html>
8. Williamson, J., A Short History of The Washington Consensus, paper commissioned by Fundacion CIDOB for a conference "From The Washington Consensus towards a New Global Governance", Barcelona, September 24-25, 2004., <http://www.iie.com/publications/papers/williamson0904-2.pdf>